

Andelko Badurina

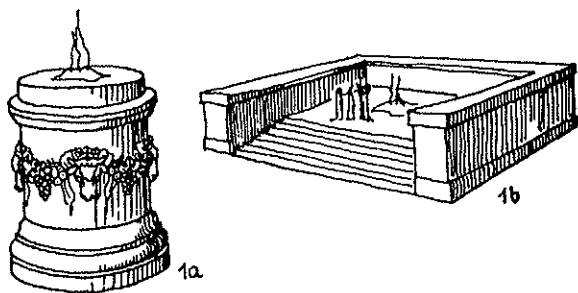
RAZVOJ OLTARA KROZ POVIJEST

Nakon što je u prošlom broju Službe Božje dr. Bernardin Škunca iznio idejni i teološki aspekt oltara, donosimo u ovom broju njegov oblikovni razvoj kroz povijest, i to prvenstveno u našim stranama.

Riječ *oltar* dolazi od latinskog „altare“, a ovaj opet od „alta ara“, a znači žrtvenik. Kroz svu povijest to je bilo povišeno mjesto na kojem su se prinosile žrtve. Poznaju ga sve religije koje u svom kultu imaju žrtvu a oblik i veličina mu ovise o sadržaju žrtve (klanice, paljenice, ljevanice, prinosnice, kađenice) i o povijesnoj sredini u kojoj je nastajao.

U prapovijesti su obično bili zidani od nepravilnog kamenja na vrhuncima brežuljaka ili u svetim gajevima. O svetištima i žrtvenicima u prapovijesti opširnije smo pisali u Službi Božjoj br. 1 1982. godine str. 20-28.

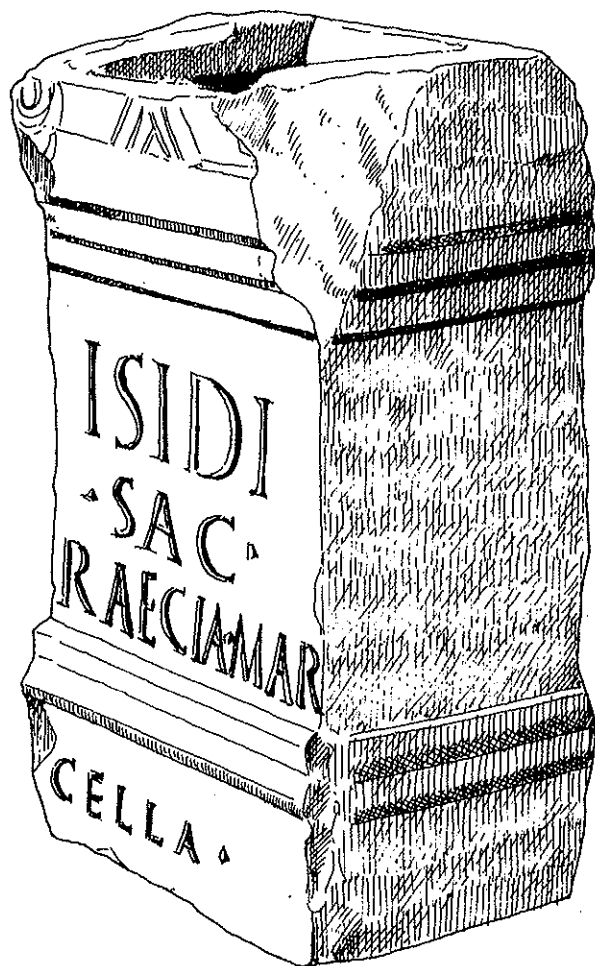
U klasičnoj antici oltar je zidano povišenje kvadratičnog oblika od klesanog kamenja (Sl. 1b), smješteno obično ispred hramova na pristupu u pronaos, na trgovima, kraj putova ili u svetim gajevima. Često su bili veoma velikih dimenzija kao što je npr. poznati Pergamski oltar. Pred manjim hramovima nalazili su se

Slika 1. Antički oltari. a) Blok-oltar za paljenice, b) zidani oltar sa stubama

monolitni kameni žrtvenici u obliku uspravno postavljenog valjka (Sl. 1a), ili kvadra (sl. 1c). Bili su ukrašeni reljefima, girlandama i natpisima a na prednjoj strani često imaju u reljefu izrađenu volujsku lubanju (bukranion), dok na gornjim uglovima imaju stilizirane bikovske rogove. Postojali su i manji, prijenosni žrtvenici od kamena ili keramike, kvadratičnog ili okruglog oblika, a služili su za prinosenje žrtava u privatnim kućama i na putovanjima na brodovima. Na gornjoj ploči nalazilo se udubljenje u kojem se palio kad ili izljevale ljevanice (Sl. 2).

U *kršćanstvu* oltar je mjesto na kojem se slavi euharistijska žrtva, a mjesto mu je u apsidi crkve. Tijekom povijesti doživio je niz razvojnih promjena, od običnog stola do monumentalnih arhitektonskih oblika. U prvim stoljećima to je obični kućni stol (triclinium) od drva i bio je pokretan. Na freskama katakombi susrećemo tronogi stolić s okruglom pločom (tribadion) (Sl. 3). Početkom 4. stoljeća papa Silvestar određuje da oltar mora biti od kamena i nepomičan, postavljen iznad groba mučenika. Prvi takvi oltari sastojali su se od udubljene kamene ili mramorne ploče (mensa), pravokutnog ili kružnog oblika (Sl. 6), a stajala je na jednom ili četiri stupića (tzv. oltar-stol) (Sl. 5), iznad grobova mučenika

Slika 2. Arula posvećena egipatskoj božici Izidi iz početka 2. stoljeća, nađena u Bribiru. (crtež: K. Rončević)

u sredini prednjeg dijela apsida. I kod nas je sačuvano više takvih fragmentarnih mensi, a najznačajnija je „Mensa Martyrum“ iz početka 5. stoljeća iz Salone, potkovastog, tzv. sigma oblika koja na rubu u arkadicama ima smješten reljefni niz koji prikazuje Krista i apostole, te u donjem dijelu Jonu. (Polovina ga se nalazi u Arheološkom muzeju u Zagrebu, a druga u Beču) (Sl. 4). Značajne su još dvije menze iz Marušinca od kojih je jedan pravokutan (164x82 cm) a druga okrugla (promjer 125 cm). Ponekad su takve menze bile smještane na zidano postolje, koje je iznutra bilo šuplje, a na prednjoj strani je imalo jedan ili više otvora (fenestella confessionis), kroz koje se moglo vidjeti sarkofag mučenika koji je bio ispod poda (to je tzv. oltar-škrinja). Najstariji takav oltar kod nas bio je onaj u Anasta-

zijevo mauzoleju u Saloni iz početka 4. stoljeća te u Eufrazijevoj bazilici u Poreču iz 6. stoljeća (Sl. 7). Takav oblik oltara trajat će sve do 11. stoljeća. Iznad takvih oltara često se podizao ciborij, koji će se kod nas u katedralama priobalnog područja zadržati sve do 15. stoljeća. Do 11. st. oltar je od broda crkve bio odijeljen oltarnom pregradom, koja je u priobalnom području bila od kamena, ukrašena pleterom.

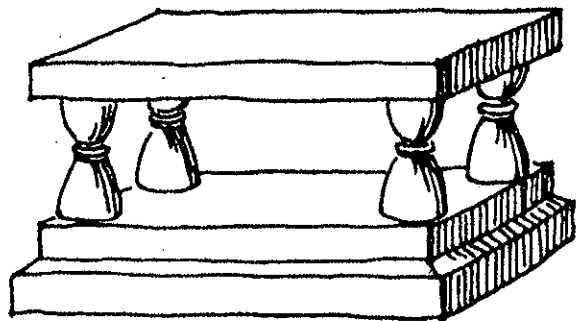
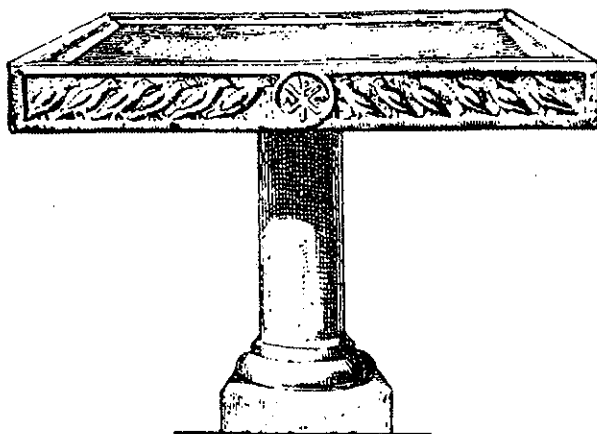

Slika 3. Tronogi stolić – tribadion na freski u Kalistovim katakombama u Rimu (3. stoljeće)

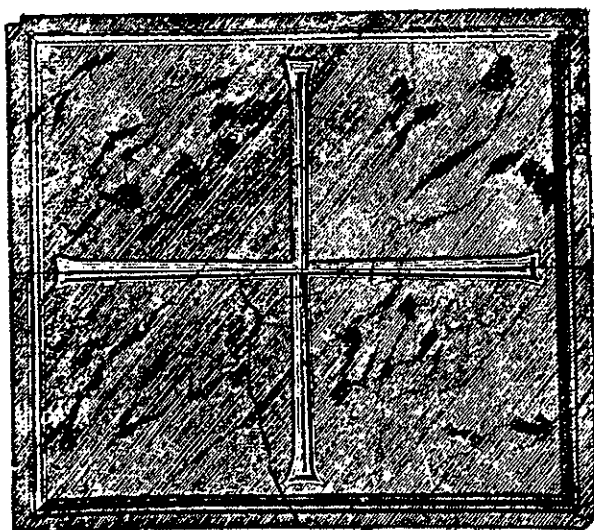
Slika 4. Fragment menze „sigma” oblika iz početka 5. st. nađena u Saloni a sada u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

Od 11. stoljeća pa nadalje oltar koji je do tada bio na sredini prednjeg dijela apsida i bio je okrenut prema puku, pomiče se prema njezinom dnu na mjesto gdje je do tada bila katedra, koja se sada premješta na sjevernu stranu apsida a svećenik sada misi leđima okrenut puku. Kamena se menza sada postavlja na puno zidano podnožje (tzv. blok-oltar) (Sl. 10), za dvije stube podignut iznad poda (supedanej). Moći se sada u manjim ukrašenim škrinjicama postavljaju u zraku između oltara i zida tako da se ispod njih može prolaziti (sl. 11). Nosač koji podržava moći ukrašava se zlatom, emajlom ili slikama od čega se razvija retabl. U doba romanike, doba čestih hodočašća i križarskih ratova pojavljuju se tzv. prijenosni oltarići (altare portatili), u obliku škrinjice u kojoj su se nalazile relikvije mučenika, a izvana su bile bogato ukrašene zlatom i emajlom. Ostaci jednoga takvog oltarića sačuvani su kod nas u katedrali u Rabu (Sl. 8).

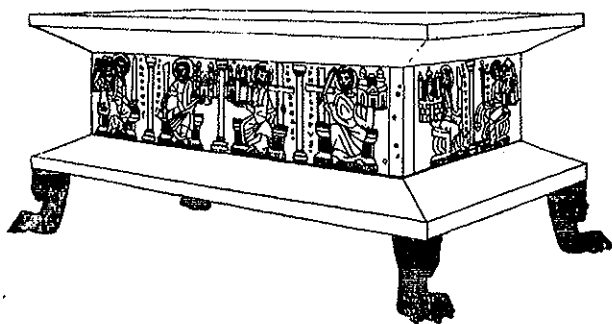

Slika 5. Oltar-stol na jednom stupaću uz Auriola, 5. st. (a), i na četiri stupaća (shema) (b)

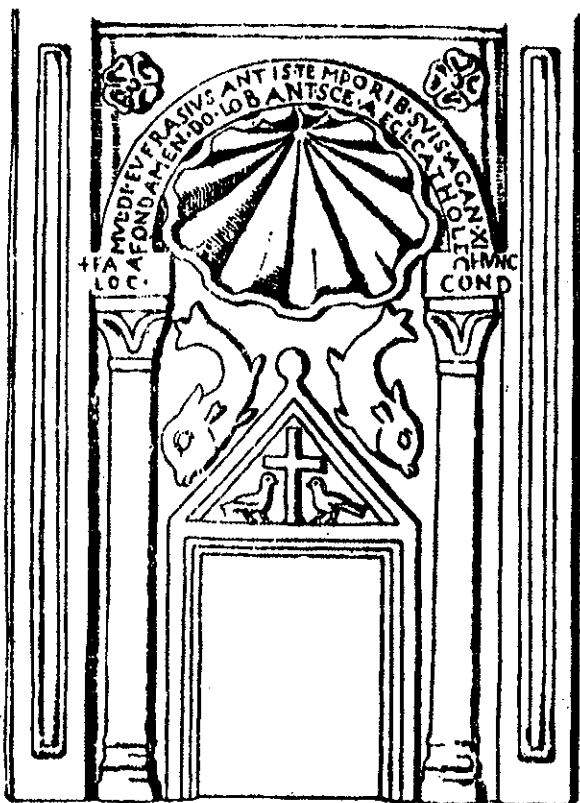
Od 13. stoljeća nadalje počinju se, u priobalnom području iznad menze stavljati slike i reljefi koji će bivati sve veći i bogatije ukrašeni, sastavljeni od više slika (triptih, poliptih). U 14. i 15. stoljeću u kontinentalnim krajevima umjesto poliptiha javljaju se tzv. krilni oltari (Sl. 12), sastavljeni od nekoliko slojeva preklonih ploča oslikanih s jedne i druge strane, s različitim prizorima koji su se puku otvarali zavisno o liturgijskom razdoblju. Ploče su bile uokvirene profiliranim okvirom koji je na vrhu prelazio u dekorativni završetak, tzv. krunište s fijalama i reljefima ili kipovima između njih. Između menze i oslikanih ploča, ispred relikvija, nalazila su se predela s prizorima iz života sveca, a zidani blok na kome stoji menza gotovo redovito se prekriva antependijem, koji se također mijenja zavisno o liturgijskom razdoblju. U doba gotike osim glavnog oltara javlja se i niz manjih, pobočnih oltara razmještenih uz zidove i stupove crkve, a njihov broj u većim crkvama znao je biti i do 15.

Slika 6. Menza oltara iz 6. stoljeća, Rim, Bazilika Svetih Apostola

Slika 8. Prijenosni oltarić. Rab, katedrala, 12. st. (rekonstrukcija)

Slika 7. Podnožje oltara, 6. st. Poreč, Eufrazijeva bazilika

Renesansa napušta krilni oltar i stvara arhitektonski oltar, od mramora ili kamena koji je kombinacija trijumfalnog luka i portala koji na vrhu završava trokutastim zabatom, a u njegovoj sredini smješta se kip ili slika titulara crkve. U kontinentalnom dijelu oltari su češće od drva koje je izrezbareno. Od kasne renesanse pa nadalje, pod utjecajem protureformacije na sredini menze ispod ili ispred slike smješta se tabernakul. Nosač menze, stipes s prednje strane dobiva mramornu, reljefom ili inkrustacijom ukrašenu ploču, koja zamjenjuje antependij, ali se često i preko te ploče još uvijek stavljaju antependiji u svečanim zgodama. Od renesanse nadalje na mjesto predele javlja se jedna ili više stuba na koje se smještaju svijećnjaci i kanonske tablice.

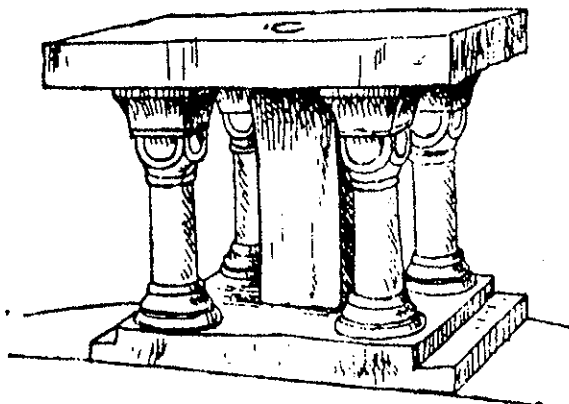
Barok zadržava arhitektonski oblik oltara, ali mu mijenja morfologiju i bogato ga ukrašava skulpturama na periferiji i u gornjem dijelu koji se sastoji od segmentnih profila i voluta, atika, unutar koje se nalazi manja slika (Sl. 13). U priobalnom području oltari su gotovo redovito od mramora ili kamena, dok su oni u kontinentalnom dijelu pretežno od drva koje je mramorizirano ili pozlaćeno. U bogatijim crkvama, osobito u 18. stoljeću, i u kontinentalnom dijelu podižu se oltari od mramora. U 17. stoljeću javlja se u Sloveniji i sjevernoj Hrvatskoj poseban tip oltara, tzv. zlatni oltar, kojemu su gotovo svi konstruktivni dijelovi polikromirani i pozlaćeni.

U 19. i 20. stoljeću prevladava historicistička imitacija starijih tipova, pretežno renesanse i baroka, a u kontinentalnom dijelu i gotike koja dolazi u drvenim oltarima iz Tirola.

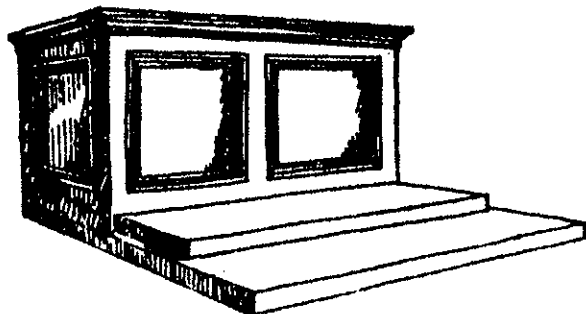
Od tridentinskog koncila nadalje oltarna se menza obavezno prekriva sa tri stolnjaka, oltarnika (mappa), od lana i pamuka. Prvi je voštano laneno platno, nešto manje od menze, drugi je laneno ili pamučno bijelo platno jednake veličine kao i menza, a treće također laneno ili pamučno platno koje prekriva obje bočne strane stipesa a na rubovima je ukrašeno čipkom.

Nakon II. vat. sabora, odredbom da se oltar poslije 9 stoljeća ponovno okrene prema puku, za oltar nastupaju brojne nevolje i nesporednosti. Izvor tih nesporednosti sadržan je u dva dokumenta, *Uredba o svetom bogoslužju* i *Uputa o ispravnom sprovođenju uredbe o svetom bogoslužju*. Bit i svrha obaju dokumenata može se ukratko sažeti u jedno: približavanje bogoslužja puku, odnosno aktivnije sudjelovanje vjernika u bogoslužju. Pritom je važnije okolijsko približavanje bogoslužja puku i njegovo oživljavanje negoli tehnička i arhitektonska rješenja.

Oba dokumenta imaju pred sobom prvenstveno gradnju novih crkava. Što se pak tiče postojećih prostora i njihove adaptacije za nove potrebe, *Uredba* govori veoma kratko, ali istodobno i veoma jasno. U br. 126. stav 2. kaže se „Neka Ordinariji pomno paze da se ne otuđe i ne rasprše bogoštovni predmeti ili dragocjena djela koja služe kao ukras Božje kuće.“ U br. pak 129: „Neka se za vrijeme studija klerici poučavaju. . . da cijene i čuvaju časne crkvene spomenike. . .“.

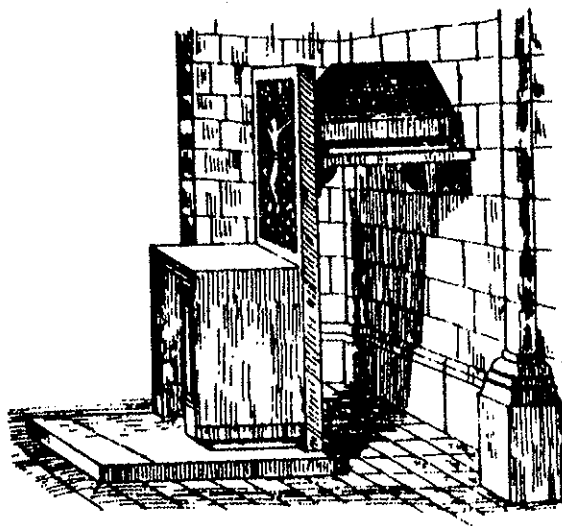
Slika 9. Romanički oltar s jezgrom i četiri stupića. Regensburg, 11. st.

Slika 10. Romanički „blok-oltar“

Dakle, jasno je, staro treba čuvati. Međutim, tu nastaju nesporednosti. Sudaraju se nazori, mišljenja, valorizacija, neupućenost, neznanje, krivo tumačenje, ukus, odnosno neukus. Klerici se malo poučavaju, veoma malo znaju i, što je najgore, svoje neznanje i svoj neukus apsolutiziraju, tako da ne priznaju nikakav autoritet. Ipak i stari liturgijski prostori dadu se sasvim prilagoditi novim obredima a da se ne naruši arhitektonski sklad i jedinstvo tih prostora. To se može postići na taj način da vrijedni stari oltari ostanu na svom mjestu, a da se u sredini svetišta postavi novi oltar-stol, sasvim jednostavan koji neće ničim konkurirati postojećoj arhitekturi i koji neće biti zamjetljiv osim u vrijeme dok se na njemu služi. Time

će se i postići bitna nakana Uredbe da do izražaja dođe liturgijska akcija i da pažnju ne odvlače kojekakvi ukrasi. Stari oltar može poslužiti za tabernakul, a sjedala se postave sa strane. Na početak prezbiterija postavi se isto tako nenameljiv ambon, a za svečano naviještanje evanđelja može se koristiti i propovjedaonica ukoliko postoji, i time je Uredbi udovoljeno.

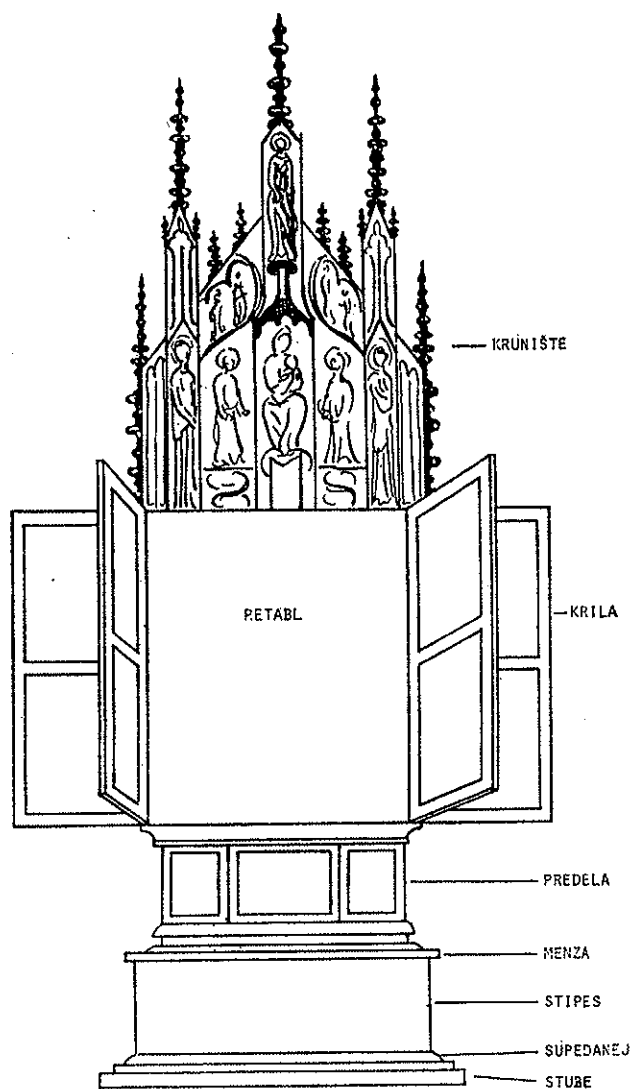
Slika 11. Oltar s relikvijama podignutima uvis. Romanika, 12. st.

S druge pak strane, postoje pozitivni državni zakoni o zaštiti spomenika kulture, no župnici ih ne poznaju ili ih čak svjesno krše. Oni koji često prisiljavaju vjernike na vršenje zakona, sada najedanput sebe izuzimaju od građanskih zakona.

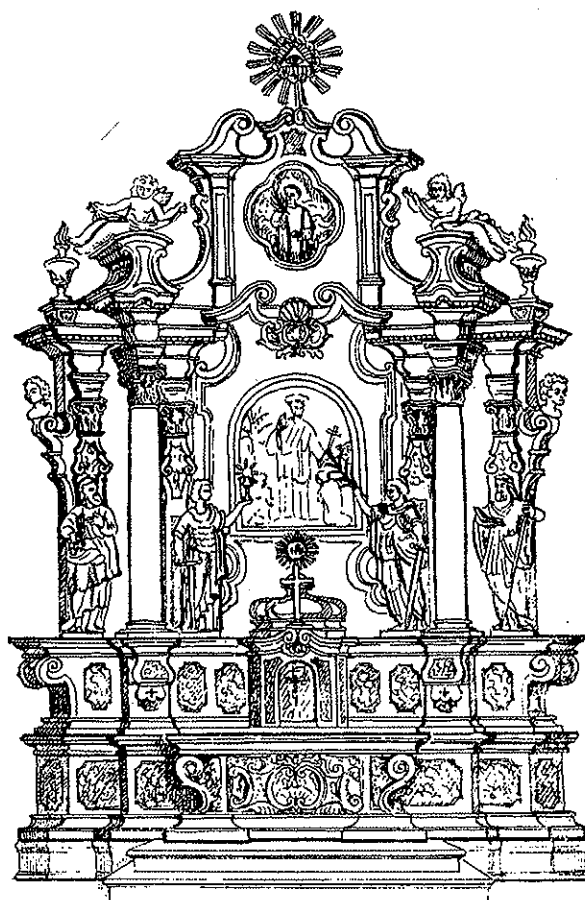
U svim biskupijama postoje ili bi barem trebali postojati Odbori za liturgiju i crkvenu umjetnost. Isto tako na cijelom području postoji konzervatorska služba. Obje ustanove rade na istom zadatku. Međutim, nije mi poznat ni jedan slučaj da je održan zajednički sastanak tih dvaju tijela radi usklađivanja i olakšanja rada i jednom i drugom. Ni jedni ni drugi ne mogu negirati one druge. Naprotiv, iz jedne aktivne zajedničke suradnje njihovo bi djelovanje bilo mnogo efikasnije.

Oltar u Istočnoj crkvi. Do 10. stoljeća nije u obliku oltara bilo većih razlika između Istočne i Zapadne crkve. Dok se od 11. stoljeća nadalje oltar u Zapadnoj crkvi veoma razvijao, u Istočnoj je ostao gotovo neizmijenjen. Smješten je na sredini apside, a od broda crkve odijeljen je ikonostasom. U praksi se zapravo cijeli taj prostor zove oltar. Sam žrtvenik je ploča položena na kocku ili četiri stupića, trapeza Kyriou, sveta trapeza, časno prijestolje. Trapeza je prekrivena s tri platnena pokrivala. Prvi, od bijelog lana ili svile, katasarkion, (katasarka, priploctie, sračica), koji predstavlja platno u koje je bilo umotano Kristovo tijelo u grobu. Iznad toga je drugo pokrivalo od plemenite tkanine koje pokriva oltar sa svih strana, endition, (enditija, endyma, haploma) koji predstavlja Kristovu haljinu. Iznad toga dolazi treći pokrov, samo u nekim starijim crkvama, od svile (endyma, hap-

loma, iliton). Na to se postavlja antimension (antimins) od čistog lana, često optočen svilom i čipkom ili dragim kamenjem, a u njemu se drže „mošti“ svetitelja, a na njegovom su licu naslikani prikazi Skidanja s križa ili Polaganja u grob. Na oltaru stoji još artophorion (kivot), spremnica u obliku kućice, ili crkve, u kojoj se čuva euharistija (pričešće). Na samom oltaru stoji još prijestolni križ, te dva manja (stauros) i dva svijećnjaka. Iznad oltara često se diže ciborij, ukrašen zvijezdama (nebo), ispod kojega visi golubica (peristerion). Sa strane oltara stoje ripide, — ikone na motkama.

Krilni oltar. Idealna skica

Arhitekturni barokni oltar. Zagreb, Sv. Ksaver, 1754.

Slika 12.

Slika 13.

LITERATURA: V. MITOFANOVIĆ — T. TARNOVSKI — L. MIRKOVIĆ, *Pravoslavna liturgika*, I Sremski Karlovci 1918, II Beograd 1926. — J. BRAUN, *Der Christlicher Altar*, I — II, München, 1924. — D. Kniewald, *Liturgika*, Zagreb, 1937. — M. RIGHETTI, *Storia liturgica*, I — IV, Milano, 1950-54., — K. ONASCH, *Kunst und Liturgie der Ostkirche in Strichworten*, Wien-Köln-Graz, 1981.